

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Samu Mihály

A hatalom, az állam és a jog elemzéseinek tudományrendszertani problémái

Bevezetés

Ha a tudományrendszerrel kapcsolatban közelebről áttekintjük a vonatkozó következtetéseket, megoldásokat (és utalásokat), akkor szembe ötlük az egész tudományos közgondolkodás rendszertannal kapcsolatos fölületessége-közömbössége és összevisszasága. S ez áll a magyar tudományrendszertan helyzetére is, főképpen a társadalmi tudományok elrendezettségére.

Miből következik ez a helyzet? Szerintem abból, hogy a tudományelméletben (a tudományok tudományában) a tudományrendszertan elméleti megalapozása, valamint a tudománypolitika jellegének és gyakorlati szerepének az elemzése figyelmen kívül marad; vagyis a tudományelmélet és a tudománypolitika fogyatékoságaiból következik. Főleg pragmatikus, eshetőleges tudománycsoportosítások találhatók a hagyományoktól, paradigmáktól és egyedi (s olykor divatos) megközelítésekéntől függően. A tudományok differenciálódása és együttműködése ösztönösen halad (így is fogalmazzák: örvényszerűen kavargó). Emiatt kell előtérbe állítani a tudományrendszertan átfogó elveinek tisztázását: általános és specifikus összefüggéseinek meghatározását.

1. A tudományok történeti fejlődésének áttekintése alapján közhelyszerű következtetés, hogy az ókori tudományos gondolkodásra jellemző a világ törvényeinek egységes szemlélete, az átfogó filozófiai, teológiai, tudományos gondolkodás, majd a későbbiekben bizonyos differenciálódás. Közhelyszerű tétel: az ókorban és a középkorban a tudományos kutatásra jellemző az egység, és a modern társadalmakban jelentkezik a tudományok differenciálódása, specializálódása.

A tudomány kezdeti egységén belül a világ átfogó szemlélete keretében a specifikumokra is vannak utalások, amelyeket a későbbi tudománydifferenciálódás elvi-eszmei előzményeknek tekint (emiat szokták bizonyos kezdeti fölismerésekről megjegyezni: „már a görögök is”, vagyis már az ókori gondolkodás is megállapította ezt vagy azt az elemi ismeretet).

A későbbi tudományfejlődésben viszont jelentékeny szerepet gyakorolt az előítélet a megismerésben – az autoritás révén. S ennek meghaladására vonatkozik e fölismerés: „A régi dolgok és tekintélyek iránti hamis elfogultság az, amit le kell győzni.”¹

A tudományos előítéletek mellett meghatározza a kutatás irányát, rendjét és jellegét a tudományos közösség közmeggyőződése, amelynek alapján „a kutatókat azonos szabályok és minták vezérlik”² – hagyományként. Vagyis a tudományok rendszerében játszik alapvető szerepet „a paradigma és az abban lévő sajátos aspektus, megközelítési mód és módszer is”³.

A modern tudományok jelentékeny tagozódása a polgári társadalom fejlődésében korhoz és kulturális fejlettséghez kötötten jelentkezik; eltérően a különböző kultúrákban, régiókban és országokban. Szembeszökően a kontinentális és az angolszász kultúrkörben – a tudománypolitika jellegétől függően – mutatkozik meg lényeges eltérés (bár a konvergencia közelítő hatása érzékelhető).

Nemzetközi áttekintés alapján tényként állapítható meg, hogy az átfogó tudományrendszeren belül általában el van ismerve a természet- és a társadalomtudomány elkülönülése és ezek eredményeinek általánosítására a filozófia (és a teológia). E három tudománycsoporthoz kapcsolódik viszont valamely sajátos, a módszert tartalmazó tudomány s ezek között a logika, a matematika, a statisztika, a metodológia, a rendszertan, s újabban a kibernetika és az informatika.

2. A tudományrendszertanban kiindulópontnak tekinthető a vizsgálat tárgyának és módszereinek megragadása a tudományok differenciálódásának elveként, s emellett a kutatások elkülönülése elvégez-

¹ Gadamer, H.-g.: Igazság és módszer. Bp. 2003. 311.

² Kuhn, T. S.: A tudományos forradalmak szerkezete. Bp. 1974. 30.

³ Szilágyi Péter: Jogi alaptan. Bp. 2000. 30.

hető az általános, különös és egyedi jellemzése alapján, továbbá az átfogó és a részletösszefüggésekre, az elméleti és alkalmazott tudományok elkülönítésére tekintettel, s ehhez kapcsolódik a makro-, mezo- és mikrostrukturális sajátosságok külön vizsgálata, valamint valamely jelenség múltjának, jelenének és jövőjének kutatása, továbbá a problémacentrikus és az interdiszciplináris elemzés. A különböző tudománycsoportokon belül közös nézőpontnak számít a történeti (leíró), az elméleti (általánosító) és a részlet- (vagy specifikus ágazati) elemzés.

A tudományelmélet előbbi tudományrendszertani helyzete mellett szükséges utalni a tudánypolitikára. Ennek különleges szerepe van bizonyos tudományos kutatási irányzatok támogatásában vagy akadályozásában. (Gondoljunk a helio- és geocentrikus tudományos vita politikai kezelésére és hatására vagy az ember származására vonatkozó vitákra.) A tudánypolitika jelentékenyen befolyásolja a természettudományok fejlődését, s ezen belül tagozódását; s ettől is függ némely természettudományi ágak magasabb fejlettsége, mások elhanyagolása. Emellett különösen befolyásolja a társadalomtudomány különböző ágainak fejlődését (sőt), akadályozásukat (ideológiai-politikai érdekek miatt). Ez kiemelten szembe-tűnik a társadalomtudományokat (vagy szűkebben a közélethez, a hatalmi-politikai viszonyokat elemző kutatásokat) illetően. Erre tekintettel és ebben az összefüggésben is szükséges a társadalomtudományon belül foglalkozni a hatalom, s ezen belül (az állam és a jog) tudományrendszertani problémáival.⁴

⁴ Az állam és a jog tudományrendszertani problémájával kapcsolatban fölvetődhet az a kérdés, hogy miért a hatalommal kapcsolom össze, hiszen a politikával és az ideológiával, sőt a gazdasággal, a szociális renddel és a kultúrával is összefügg. (Nyilván más oldalról is megközelíthető a jelenleg egy tudománycsoportba tartozó jelenség és ismeretanyag.) Indokom ezzel kapcsolatban az, hogy az állam is és a jog is hatalmi minőségű (jellegű), a társadalom átfogó rendjén belül a hatalmi rendszeren belül helyezkedik el (amiképpen a politikai rendszer is meg az ideológiai-szellemi hatalom is). Így az átfogó hatalmi sajátosságok oldaláról ragadható meg lényegében az állam és a jog tudományrendszertani elhelyezkedése. S e két jelenség azután hatalmi jellegű viszonylatban függ össze (áll kapcsolatban) a gazdasági, szociális és kulturális jelenségekkel.

A társadalom- és hatalomtudomány rendszere

1. A társadalomtudományok történeti fejlődésének áttekintése alapján bizonyos egyoldalúság mutatkozik. Tudománypolitikai követelménnyé válik a társadalomtudomány tagozódásának elvi megala-
pozása. Ehhez azonban egységes társadalomkép szükséges, amely a társadalom szerkezetének és dinamikájának megismerése, a rész-
letek ismerete alapján alakítható ki; ehhez pedig a társadalom kü-
lönböző (elkülönült sajátosságokkal rendelkező) jelenségeinek ku-
tatása és általánosítása képezi a kiindulópontot. Így alapvető kuta-
tási követelmény a társadalom átfogó sajátosságainak (szerkezeté-
nek és tagoltságának) körvonalazása: az általános, specifikus és az
egyedi kutatási tárgyak meghatározása. Ezt alapozza meg a tuda-
mányelmélet tudományrendszertana.

A tudományrendszertan természetesen függ az uralkodó társada-
lomszemléletben meghonosodott társadalomképtől. Ez érzékeltet-
hető azzal, hogy a korábban uralkodó vulgármarxista szemlélet a
társadalom alapvető szerkezetét az alap és fölépítmény elkülönülé-
sében látta, s úgy „tisztázódott”, hogy az alappal a politikai gazda-
ságtan, a fölépítmény különböző részeivel foglalkoznak egyéb tuda-
ományok (így a jogtudomány is), s mindezeket átfogja a marxista
filozófia és a történelmi materializmus. Így kiszorult – hivatalosan
– a szociológia, a politológia, a társadalomlélektan (a kibernetika
viszont burzsoá találmány volt) és a szellemtudományi megközelít-
és. Ezzel szemben került előtérbe több tudományrendszertani
megközelítés, az átfogó társadalomkép és társadalomszerkezet föl-
vázolása – a tudományrendszertan alapjaként. Kiemelhető és kiin-
dulópontként is kezelhető R. Steiner következtetése; szerinte a szo-
ciális organizmuson belül a szellemi-kulturális élet, a gazdasági
élet, az állami-jogi élet, s ezeknek elkülönültsége (mindhárom „sa-
ját eredeti erőforrásaiból merítve” hat) és egysége jelentkezik.⁵ E
három alapkategória mellett azonban elkülönülnek a szociális vi-
szonyok (és a szociális emberi jogok). Újabban több elméleti kö-
vetkeztetés jut el a társadalmi alrendszerek megjelöléséig, s a köz-
életen belül a politika, az állam, a jog, a hitélet, a tömegkommuni-

⁵ R. Steiner: A szociális élet kérdései. Bp. 1990. 13–14.

káció (ideológiai hatalom) elkülönülésének jellemzéséig. E jelzett alrendszerek közös sajátosságaként jelentkezik a hatalom mint különálló (ám a szociális léttel, a termeléssel és kultúrával kapcsolatos) alapkategória.⁶ Vagyis az előző (Steiner által fölvezetett) társadalomszerkezetben az állami-jogi terület helyettesítendő (kibővíthető) a hatalom alapkategóriájával. Ily módon a társadalom alapvető tagozódásán nyugszik az alapkategóriák meghatározása, a tárgyi tagoltságára épülő tudományrendszer s ennek körvonalazása.

A polgári társadalom fejlődése maga után vonta a társadalmi szerkezet módosulását, megváltozását, új szerkezeti elemek kibontakozását és jelentékennyé váló szerepüket. A kikristályosodó új szerkezetben határozottabban különülnek el a termelési, kulturális, szociális tevékenységek (külön objektívációvá intézményesültek), s ezek mellett a hatalmi tevékenység új formái különültek el, az államszerkezet, a jogrendszer és a hitéleti szerkezet mellett a politikai rendszer (pártok, érdekvédelmi szervek, ad hoc szerveződések) és a tömegkommunikáció. E szerkezeti átalakulás vonta maga után a szociológia, a közgazdaságtan, a kultúraelmélet, a társadalomlélektan és a politikatudomány elkülönülését és kölcsönös kapcsolatát, valamint a hagyományos tudományok mellett új tudományágak és -csoportok megjelenését. Külön problémává vált a hatalomtudomány elkülönülése és kimunkálása.

2. A társadalomelméletben a hatalmi jelenségek elkülönülését, a hatalom alapkategória mivoltát érzékelteti Hobbes, Jellinek és különösen M. Weber fölfogása, aki szerint mindenféle társadalmi viszonyban megjelenik, így a gazdaságban, politikában vagy az intim szférában és a családban (családfői uralom). S ehhez kapcsolódik a hatalom makro-, mezo- és mikrostrukturális sajátosságainak elkülönülése és alrendszereinek (objektívációinak) elemzése, valamint a társadalom egyéb alapkategóriáiban (szféráiban) a hatalmi oldal megismerése. A társadalomtörténeti kutatások ma is érintik a hatalom történeti sajátosságait, szerepét. Előtérben áll kezdeti formáinak, a genezisnek a föltárása, a különböző tudományos vizsgálatokban (antropológia, néprajz), valamint a társadalmi fejlődésbe ágyazott ókori és középkori ha-

⁶ E következtetés részletesebb kifejtését l. Samu Mihály: Alkotmányozás – alkotmány – alkotmányosság. Korona Kiadó, Bp. 1977. 34–41.

talmi szerveződések és intézmények közös vonásainak és tendenciáinak megragadása. Ezek mellett a mai viszonyokban zajlik a hatalmi irányítás, szerveződés, szabályozás, eszmei befolyásolás új formáinak megállapítása és a hatalmi rendszerekben a különböző objektivációk sajátosságainak és társadalmi-közéleti szerepüknek a tisztázása, összefüggésük elemzése a gazdasági, kulturális és szociális viszonyokkal (ezek hatalmi vonatkozásaival), valamint a társadalomlélektani, tömegkommunikációs jelenségekkel-összefüggésekkel – a történelmi és nemzetközi hatalmi adottságokra és sajátosságokra tekintettel.

A mai történelmi fejlődés eredményezi az országok szerint elkülönült társadalmak elkülönülésének, elszigetelődésének meghaladását. Létrejön a világtársadalom, a nemzetközi együttélés és együttműködés előtérbe kerül, és sok esetben meghatározóvá válik. E folyamat kísérő jelensége (vagy velejárója) a nemzetközi közélet (és hatalmi viszonyok) kiszélesedése, a világhatalmi kapcsolatok elmélyülése, az államok-kormányzatok mellett a civil, nem kormányzati szervezetek (NGO) növekvő nemzetközi szerepe.

Ezekre tekintettel válik szükségessé a társadalomképben a hatalomnak mint alapkategóriának elismerése és alrendszeinek (specifikus objektivációinak) tudatosítása.⁷ Ez alapozza meg a hatalomtudomány elkülönülését és elismerését a tudományrendszerben.

A hatalomtudomány elkülönülése és tagozódása

1. A hatalomtudomány rendszertani elkülönülését illetően az a kiindulópontom, hogy az irodalomban általában elismerik a politikai, gazdasági, ideológiai valamint állami és jogi hatalom elkülönülését. Ezek mellett elemzik a nemzetközi hatalmi viszonyokat a nemzetközi együttélés és együttműködés sajátosságaira, elveire és szabályaira tekintettel. És a nemzetközi irodalomban is több irodalmi alkotás (könyv⁸ és tanulmány) foglalkozik a hatalom és a hatalmi intézmények történel-

⁷ G. Jellinek: Általános államtan. Bp. 1994. 25.

⁸ L.: B. Russel: Power. A New Social Analysis. London. 1938.; G. Ferrero: A hatalom. Bp. Kairosz, 2001.; E. Canetti: Tömeg és hatalom. Bp. Európa, 1991.; F. Nietzsche: A hatalom akarása, Cartaphilus, Bp. 2002.; A hatalom humanizálása (Tanulmányok Bibó István életműveiből). Tanulmányi Kiadó, Pécs

mi szerepével, általános és specifikus vonásaival, fajtáival (tehát nemcsak úgy, mintha a politikai hatalommal azonosítható lenne).

E tudományrendszertani probléma megfogalmazásával kapcsolatban szükségesnek tartom a hatalom fogalmi sajátosságaival kapcsolatos állásfoglalásom megismétlését (hogyan tudatosítsam: elsősorban a hatalom átfogó, alapkategória mivoltát, lényegét, s ennek keretében az állam, politika, ideológia és jog eltérését és összefüggését); erre tekintettel a fogalmi pontosításokat, tudományrendszertani vonatkozásokat mélyebben lehet megvitatni.

Így a hatalom meghatározását a következőkben foglalom össze – s ezt azért is megteszem, mert még ma is találkozom olyan definíciókkal, hogy a hatalom A-nak B-fölötti fölénye, az erősebb pozíciója (és joga), akarátérvényesítés vagy politikai döntés stb. – igényes elméleti elemzések között is. Tehát: a hatalom – a társadalmi lét szükségszerű része, a társadalom alapkategóriája (a szociális lét, a gazdaság és a kultúra mellett), amely a társadalmi együttélés és együttműködés rendjét biztosítja;

- védi a társadalom tartós fennmaradását belső és külső veszélyekkel szemben – a társadalmi kohézió biztosításával;
- alapvető rendeltetése – a társadalom létfeltételeinek biztosítása végett – a társadalmi ellentmondások keretbe foglalása, a konfliktusok föloldása, az integráció biztosítása, a társadalom összefogása; vagyis támogatja a proszociális tevékenységeket és korlátozza az antiszociális jelenségeket irányító, szervező, szabályozó és kényszerítő tevékenysége által;
- sajátos szerepe mutatkozik meg a különböző közösségek, népek, országok, birodalmak, civilizációk fennmaradásában vagy bukásában. Proszociális (közérdeket szolgáló) hatalmi tényezők képesek biztosítani a társadalmi rend tartósságát, antiszociális (amorális, bűnöző) tényezők fölénye viszont valamely közösség-társadalom (nép) széteséséhez, bukásához vezet (letűnik a történelem színpadáról).⁹

2. A hatalmi viszonyok átfogó elemzése a társadalomtudományon belül egyoldalúvá vált, mivel csupán politikai viszonyokra szűkítik.

⁹ L.: bővebben: Samu Mihály: Hatalomelmélet különös tekintettel az államra. Bp. Korona, 2000

A mai politikaelméleti irodalom (főleg hazánkban) a hatalom és az állam (s az államigazgatás) elemzését a politológia keretébe foglalja, és politikai mivoltát, jellegét hangsúlyozza.¹⁰

A hatalom alapkategóriájának elméleti elemzése a mai tudományrendszerben hiányzik; nincsen tudánypolitikai koncepció és törekvés átfogó sajátosságainak elkülönült tudományban való vizsgálatára. Emiatt követelményként fogalmazódik meg a hatalom lényegének, átfogó sajátosságainak meghatározása a hatalomelméletben, s bizonyos részletösszefüggések (alrendszerek, hatalmi objektivációk) elemzése a hatalomtudomány ágazati tudományágaiban. Emiatt elméletileg elfogadhatatlan akár a jogtudományi, államtudományi, politikatudományi, akár történettudományi, közgazdaságtudományi vagy társadalomlélektani elemzés dominanciája, vagyis vizsgálatának más tudományba sorolása – mellékes témaként. Különálló tudománycsoport képes e bonyolult jelenség sajátosságainak megfogalmazására; ez indokolja a hatalomtudomány elfogadását és átgondolt kimunkálását, általános és specifikus vonásainak megfogalmazását.

A hatalomtudomány tudományelméleti és tudánypolitikai elismerése vezethet belső rendszerének meghatározásához (a rendszertani viták alapján lehet eldönteni belső tagoltságát). Szem előtt tartható az a következtetés, amely valamely tudományrendszeren belül a történeti, elméleti és az ágazati tudományágakat különíti el.

- a) A hatalomtörténet elkülönülése még nem vetődött föl, bizonyos vonatkozásai viszont a történettudományi elemzésekben megvannak (l.: állam-, politika-, jog-, ideológia-, egyház-, alkotmány- stb. történet).
- b) Külön tudományágként jelentkezik a hatalomelmélet, s ez bizonyos elméleti (filozófiai, politikai, állam-, jog-, ideológiai tanok) elemzéseiben máris megtalálható; egységbe foglalásának szükségessége állapítható meg.

¹⁰ Samu Mihály: Az államtudomány és a hatalomelmélet önállósága – helye a tudományrendszerben, Magyar Tudomány. 1995. 4. sz. – A magam részéről rendszertani vitát a Magyar Tudomány e számában kezdeményeztem, ám ezt elhallgatták a politológiai művelői (személyesen is kértem vitatott állásfoglalásomra a politológusok reagálását, ezt azonban visszautasították).

A hatalomelmélet egyik központi témája a hatalom lényegének, átfogó fogalmainak meghatározása – az interdiszciplináris elemzések figyelembevétele mellett. A hatalomelmélet fogalomrendszerének kimunkálásához kapcsolódóan szükséges jelezni, hogy e tudományág feladatkörébe tartozik a hatalomtudomány rendszerének fölvázolása, a hatalomtörténet és az ágazati tudományok megvitatása és koncepcionális tisztázása, összefüggéseik jelzése. Külön probléma a hatalomgyakorlás formáinak, intézményeinek és a hatalommegosztás helyzetének a jellemzése.

Emellett a hatalomelmélet belső tagoltsága is megállapítható: általános részként különül el a hatalom, az uralom, a hatalmi rendszer, az autoritás, a szuverenitás, a legitimitás, a közjó-közérdek, a közélet (és magánélet), a köz- és magánhatalom, az emberi jogok, az ellenállási jog, a polgári engedetlenség, hatalommal való visszaélés, nemzetközi hatalmi rend mint átfogó fogalmak elemzése, és különös részeként a hatalom fajtái, a hatalomgyakorlás formái, a hatalom jellege, a demokrácia és a diktatúra jellemzése, a közvetett és közvetlen demokrácia, a parlamentarizmus, az önkormányzat, az etatizmus, a militarizmus, a bürokratizmus, a globális és lokális hatalmi viszonyok. Jelentékeny probléma továbbá a különböző demokráciák formáinak,¹¹ valamint a diktatúrák történeti és mai sajátosságainak meghatározása.

- c) A különböző hatalmi rendszerek átfogó elemzése, a hatalmi alrendszerek (objektívációk) sajátosságainak föltárása alapján különösen fontos a hatalomtudomány ágazatainak föltárása. S e tudományágak kimunkálása tartalmazza fogalmaik tisztázását és kutatási eredményeik általánosítását.

A hatalom kérdéseivel foglalkozó írásokban több utalás található részletkutatásokra és ágazati tudományok elkülönülésére. Így fölvetődött az interdiszciplináris megközelítések során a kormányzástan (governance), a közigazgatás (közügyek intézése), a közéleti jogok, a hatalmi státusok, a hatalom lélektani hatásai, a történel-

¹¹ „Persze a demokrácia általános elfogadottsága nem helyezi hatályon kívül azt az arisztotelészi bölcsességet, hogy a kormányzásban a demokratikus, monarchikus (egyszemélyi) és arisztokratikus összetevőknek egy bizonyos egyensúlyát célszerű megvalósítani.” Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. Bp. 1986. 746.

mi személyiség, a tömegek szerepe, a participáció (a civil szervek közéleti aktivitása), az alkotmányosság tudományos elemzése.

A hatalomtudomány specifikus ágazatának tekintendő a vezetéstudomány, hiszen a hatalom alapvető rendeltetése a társadalom és ezen belül a különféle társadalmi közösségek irányítása, vezetési rendjének érvényesítése. Ez viszont nem azonosítható az állami szervek irányító szerepével (a kormányzással), mivel az egész társadalom (s ennek különböző szféráinak) vezetése elemi szükséglet, vagyis az egész társadalom és a specifikus-egyedi közösségek irányítását tartalmazza. Közismert, hogy a társadalom vezetése már az ókori gondolkodást is izgatta, s ezzel kapcsolatban már Platón, Arisztotelész (és később mások is) arra utaltak, hogy rossz kormányzással szemben jobb, ha nem az ember, hanem az értelem és a törvény vezet.

Külön téma – e vonatkozásban – az intézményesülés és a vezetés személyi oldala, a személyek pozícióba kerülése, kiválasztása/kiválasztódása, a vezető személyiség (vagy személyek) szerepe (karizmája), a vezetőség személyi összetétele, a vezetési módszerek. Ezek mellett emelhető ki az elit, amelynek hivatása a társadalom vezetése, ennek fölkészültsége és étosza (erényessége), s különösen szociális érzéke.¹² A hatalmi elit problémája külön tudományágként való elismerése is fölvethető.

3. A hatalomtudomány további ágazati, külön tudományos elemzési területeként elemzendőként vetődik föl az alkotmányozás és az alkotmányosság hatalmi kategóriáinak elemzése, s erre szolgál az alkotmányelmélet,¹³ amely a politikai, állami, jogi elemzés mellett (vagy ezekre építve) a közügyek intézésének a közéletet átfogó sajátosságait vizsgálja. E tudományág külön foglalkozik a szuverenitás sajátos tartalmával és formáival, gyakorlati megoldási módszereivel. A nép-, az állami és a nemzeti szuverenitás nyilvánvalóan külön hatalmi problematika, megismerése elkülönült tudományágban való elemzést is maga után vonhat, ehhez kapcsolható az önrendelkezési

¹² L.: Bibó István: Elit és szociális érzék. In: B. I. Válogatott tanulmányok. I. Bp. 1986. 221–242.

¹³ Az alkotmányelméletet interdiszciplináris tudományak tekinti Paczolay Péter, szerinte „az alkotmány, a jogfilozófia és a politológia határterületén” helyezkedik el. Paczolay Péter: Az alkotmányelmélet fejlődése és az európai kihívás. Bp. 2003. 9.

jog, az autonómiák és a szubszidiaritás rendjének tisztázása, ezek nemzetközi hatalmi intézményként (fejlesztendő és szabályozandó), témaként is fölvetődnek. S ehhez is kapcsolódik a döntésemélet.

A hatalomtudomány külön ágazati problémájaként jelentkezik, vagyis külön tudományágként művelhető a képviseleti rendszer és a közvetlen hatalomgyakorlás (vagy közvetlen demokrácia) problémaköre. S ehhez kapcsolódik a választási és visszahívási rendszer. Megjegyzendő: e témák nem szűkíthetők az állami élet működésére, hanem a nem állami hatalmi-közéleti (akár gazdasági, kulturális, szociális) szerveződésekre is kiterjednek, s ezek működésével is kapcsolatosak (ily módon nemcsak az állami vagy politikai szervek működésére vonatkoznak).

Az emberi jogok témakörét általában társadalmi, politikai és jogtudományi problémaként kezelik, és jogi szabályozása (jogtudományi elemzése) áll előtérben. E megközelítés mellett föl kell hívni a figyelmet e kategória hatalmi jellegére, ugyanis a hatalmi körülményektől, a hatalom jellegétől függ elfogadásuk, intézményesülésük és érvényesítésük. Az emberi jogok elvont kezelése (valójában a levegőben lóg), ha nem hatalmi kategóriaként fogjuk föl, illetve kezeljük, hiszen az emberi jogok elismerése és biztosítása alapján válik az egyén és közösség hatalmi tényezővé, a hatalom alanyává (hordozójává).

Nyilvánvaló, hogy a diktatúrákban meghirdetett emberi jogok nem érvényesülnek, demokráciákban viszont az állampolgár hatalmhordozó mivoltából következnek a közélet demokratikus fejlettségi szintjétől függően. Ily módon ez hatalmi problematika a hatalomtudományon belül ágazati tudományként művelve töltheti be önálló szerepét.

Megjegyzendő: a hatalomtudomány önálló tudománycsoportjának elismerését, ágainak elkülönülését leginkább a politikatudomány művelői vonják kétségbe, mivel a hatalom átfogó sajátosságainak elemzését saját kutatási témájuknak tekintik. S ebben szerepet játszik a hatalom politikával való azonosítása, és a hatalmi viszonyok

(és objektivációk) politikai rendszer keretébe foglalása.¹⁴ Konkrétan: némely társadalomelméleti következtetések az államot és a jogot a politikai rendszeren belül helyezik el.¹⁵ Ezzel szemben a hatalom társadalmi alapkategória minőségére tekintettel arra következtetünk, hogy minden hatalmi objektiváció vagy alrendszer (így a politikai rendszer is) a hatalmi rendszeren belül helyezkedik el, s elméleti, történeti és ágazati elemzése nem mellőzhető.

A társadalomelmélet bírált helyzete a hatalomelmélet fejletlenségéből következik és abból, hogy a jelenleg uralkodó paradigma a hatalom témáinak elemzését a politikaelméletbe sorolja. Valószínűsíthető: a politikatudomány művelői a hatalomtudomány elkülönülésének elismerésével attól tartanak, hogy a politikatudomány jelentősége csökken (vagy háttérbe szorul).

A politikatudomány jelenlegi szerepét és a hatalmi viszonyok általános vonatkozásainak bekebelezését persze lehet indokolni, mivel a hatalom legdinamikusabb része a politikai tevékenység, a politikai szervek hatalomra orientált törekvése. Ennek ellenére elkülönül a politikai hatalom és a közhatalom, ugyanis a hatalom más oldalát jelenti a politikai és a közhatalmi tevékenység. E két oldal különbsége abban is megragadható, hogy a politikai tevékenység mint érdekek küzdelme vezető pozícióért, az irányítás megszerzéséért és birtoklásáért folyik, a közhatalmi viszonyokban a közérdek kifejezése, a közjó megvalósítása a követelmény, s ennek érdekében más jellegű hatalmi, irányító, szervező, szabályozó, kényszerítő és ideológiai tevékenység. E minőségi különbségek figyelembevétele egzaktabbá teszi a modern hatalmi rendszeren belül az állam, a jog, az ideológia, a hatalom és a politikai rendszer fogalmi elkülönülését. Mindez tudományrendszertani tisztázáson kell, hogy alapuljon.¹⁶

¹⁴ Mivel a politikatudományt az 1980-as évek elejétől hazánkban is elfogadták, tudományrendszertani kérdéseik megvitatása művelőire hárul. E vonatkozásban fölszínes áttekintés alapján is elvileg megalapozatlan következtetésekkel találkozunk; így a politikatudomány keretébe sorolnak jogtudományi, államtudományi témákat (sőt tudományágakat is). L.: Bihari Mihály–Pokol Béla: Politológia. Bp. 1998. 16–17.

¹⁵ N. Luhmann: Rechtssoziologie. Hamburg, 1972. 24.

¹⁶ Megjegyzem: az előzőkben jelzett hatalomtudományi ágazatok még nem kérielt javaslatok (ill. megoldások), ám megvitatás alapján elősegíthetik a hatalomtudomány ágazatainak kimunkálását.

Az államtudomány elkülönülése és tudományrendszerének fölvázolása

A társadalomtudomány tudományrendszertani problémái között jelentékeny gond az államtudomány elkülönülése és önállósága, mivel – hagyományosan a jogtudományi dominancia miatt – a jogtudományhoz van kapcsolva. E megoldás indoka az a jogtudományi paradigma, amely az állam kérdéseit jogi jellegűeknek tekinti; és szélsőséges fölfogás szerint az állam lényegében – jogintézmény (Kelsen).

A jog- és államtudomány egysége keretében az államra vonatkozó vizsgálatok mellőzve vannak, emiatt az államtudomány saját rendszerre kimunkálatlan. Jogelméleti fejtegetésekben az államtudomány szakágaiként tételes jogtudományokat említettek: az államjog, az államigazgatási jog és a pénzügyi jog tudományát minősítették államtudománynak.¹⁷

Az államtani elemzésekben az előző megoldással, elméleti-rendszertani tisztázatlansággal szemben fogalmazódott meg álláspont. Ezzel kapcsolatban kiinduló tétel Jellinek következtetése: „Mindazok a kísérletek, amelyek az államtudományt egy másik tudományban oldanák föl, zavaros eszmékre épülnek, ezért azokat energikusan vissza kell utasítani.” S megjegyzi azt is, hogy az állam specifikus vonásait „más tudományok nem tudják megmagyarázni”. A jogi megközelítés szempontjából pedig rögzíti: a jogi kutatás eszközeivel csak az állam egyik, elkülönített oldala, s nem az egész állam magyarázható.¹⁸ Ezen az elvi alapon állítható előtérbe az állam lényegének megismerése, sajátosságainak, fogalmának meghatározása (mellőzni kell az államra vonatkozó leegyszerűsített vulgáris, és politikaorientált magyarázatokat, amelyek miatt figyelmen kívül marad a közügyek intézésével, a közérdek védelmével kapcsolatos szolgáltató, szervező, adóztató és finansziális vagy infrastruktúrát biztosító szerepe). Ezen is alapszik az államtudomány rendszere kimunkálásának követelménye és az államtudományok ágazati kutatási témáinak megjelölése.

¹⁷ L.: a korábbi állam- és jogelméleti tananyagokat; a köztük: Állam- és jogelmélet (szerk.: Samu Mihály). Bp. 1970. 36.

¹⁸ G. Jellinek: Általános államtan. 61–62.

Az államtudomány csoportját illetően elfogadottnak tűnik az államtörténet, az államelmélet és az ágazati államtudományok művelésének szükségessége, valamint a segédtudományok és az interdiszciplináris államra is vonatkozó tudományágak fejlesztése.

Az államtudomány ágazatai szempontjából elvi alapnak tekinthető – a tárgyi különbségekre tekintettel – az államszervezet tagozódása, szervezeteinek és tevékenységi formáinak (intézményeinek) elkülönülése, s erre épül az ágazati kutatáselemzés és általánosítás.

A magyar tudományos gondolkodás mai stádiumában érzékelhető előrelépés, hogy meghaladottnak tekinthető az a fölfogás, amely jogtudományi ágakat sorol az államtudomány szabályai közé; újabb megközelítés szerint az államtudomány szakágai a következők: az alkotmánytan, az államigazgatástan és a költségvetéstan.¹⁹ Az alkotmánytan államtudományba sorolása a hatalomtudományba foglalás miatt vonható kétségbe. (Legfőbb indok az, hogy az alkotmány ma már nem csupán az állami életre, hanem az átfogó közéletre vonatkozó tételeket tartalmazza.) Az államigazgatástan e tudománycsoportba helyezése indokolt az államtudomány szakágaként. A költségvetéstan ugyancsak jelentékeny államtudományi ágazat, mivel az állam léte, működése az adózásra és az államkincstárra, a költségvetési rendre épül.

Az államtudomány ágazatainak tisztázása azonban tovább gondolandó – különösen bizonyos nemzetközi megoldásokra figyelemmel. Szembetűnő, hogy külön tudományág szolgál – főleg az angolszász irodalomban – az állami irányítás konkrét elemzésére. E vonatkozásban külön ismeretanyagként (főleg összehasonlító megközelítés alapján) szerepel a kormányzat elemzése, jellemzése, sajátosságainak meghatározása. A government (governance)-kormányzástan külön tudományos diszciplínaként és oktatási anyagként is szerepel. (Ezt a témát azonban a politikatudományba vagy a vezetéstudományba sorolják.) Kívánatosnak tűnik e specifikus államszervezeti-kormányzati tevékenység s ennek szervezeti, működési sajátosságainak elemzése külön államtudományi ágazatként, figyelemmel az átfogó vezetéstudomány fogalmaira-tételeire.

¹⁹ Szilágyi Péter: Jogi alaptan. 54.

A nyugati társadalmpolitikai irodalomban külön tudományterületként található a parlament tevékenységének és szerepének elemzése. Erre tekintettel is fölvetődik az államszerkezet sajátos irányító egysége – az állami-képviselési szervek külön államtudományi ágban való elemzése, beleértve az országos intézmény fölépítését (egy vagy kétkamarás parlament), és választási rendjük, működési föladataik, hatáskörük jellemzését, értékelését. Emellett a helyi képviselési rendszer, a helyi önkormányzatok vizsgálatát és jellemzését is tartalmazza. Külön gond a képviselési szervek és a hozzájuk kapcsolódó államigazgatási szervek kapcsolata és együttműködése, az alá- és fölérendeltség elméleti pontosítása – hatékonyságuk fejlesztésére tekintettel. E szervek működésének jogi-alkotmányos szabályait természetesen az alkotmányjog ágazati tudománya elemzi. Emellett az állami képviselés általános és a specifikus (*sui generis*) sajátosságainak megismerése alapvető követelmény, amely megalapozza az állami szuverenitás tartalmának pontosítását, realizálását.

Az államtudomány ágazatainak áttekintése során szembeűnik, hogy figyelmen kívül marad (vagy mellékvágányra szorul) a fegyveres intézmények fölépítésének, működésének vizsgálata és tudományos rendszerbeli helyének tisztázása. Ennek sajátos kifejeződése az, hogy a hadtudományt segédtudományként kezelik,²⁰ a rendészetet pedig speciális ismeretanyagként az államigazgatáshoz sorolják. Mindenesetre megállapítható a hadtudományban is az elméleti, történeti és alkalmazott tudomány elkülönülése és együttműködése; s erre alapozva az államtudomány rendszerébe való elhelyezése szükséges. S ehhez kapcsolódik a rendészet különböző területeinek, témáinak tudományos elemzése, a közbiztonság igazgatásrendészeti oldalának elméleti földolgozása, valamint a titkosszolgálatok szerepének elemzése.

Az előbbiekre tekintettel lényeges következtetésként leszűrhető az állam- és jogtudomány egységének helytelenítése, amely nem csupán az elméleti megalapozottság hiányából (előítéletes beidegződésből) következik, hanem e tudományrendszertani megoldás paradigmájának korlátozó szerepéből is. Ez a helyzet akadályozza az állam sajátossá-

²⁰ Takács Péter: Államelmélet – általános államtan. In: Államelmélet (szerk.: Takács Péter). Miskolc, 1997. 1. Ezzel szemben Bihari Mihály a tudomány sajátos tudománycsoportját határozta meg. Bihari Mihály–Pokol Béla: Politológia. 17–18.

gainak tisztázását, emiatt szükséges a jogi dominancia meghaladása, önállóságából adódó tudományrendszerének kimunkálása, s emellett az államtudománynak a hatalom-, politika- és jogelmélethez fűződő kapcsolatának, kölcsönös viszonyuknak tisztázása. Az államtudomány önállóságának elfogadása és tudománycsoportján belül a tagozódás kimunkálása lényeges tudománypolitikai probléma, amelynek megoldása jelentékenyen járulhat hozzá az államszervezet fejlesztéséhez, működésének hatékonyságához.

A jogtudomány rendszerének néhány problémája

1. A jogtudomány rendszertani problémáit illetően figyelembe veendő a társadalomtudományban elfoglalt helye, szerepe, s főleg a hatalom-, politika- és államtudományhoz való kapcsolata. Ezek ismerete nélkül a jog sajátos szerepe, lényege sem ismerhető meg. Szembetűnik viszont az az alapvető sajátossága, hogy e tudomány óriási történelmi hagyományokkal rendelkezik. Belső rendjének meghatározása, tagoltságának kimunkálása már az ókorban megkezdődött (főleg a római jogban). A polgári társadalmak megjelenésével a jogtudomány specifikus helyzetbe került, mert jogi kategóriákkal magyarázták az új társadalmi berendezkedés sajátosságait (szerződési elmélet, a magántulajdon szentsége, a vállalkozási szabadság, a törvény előtti egyenlőség, szabadságjogok, kormányfelelősség stb.), így társadalomelméletként jelentkezett, s a jogi szabályozás társadalomirányítási elvként szerepelt.

A társadalom- és jogelméletben beidegződött (közhelyszerű) megközelítés az, hogy a jogot politikai és állami jellegű kategóriának minősítik. Ebből következtethettek a jog kutatásának-elemzésének tudományrendszertani helyére. Előtérben áll az a nézet, amely a jogot politikai autoritásból származtatja vagy magyarázza politikai filozófiai kategóriaként. E magyarázat úgy értékeli, hogy „a jog politikai intézmény, amely a politikai közösségek nyilvános életében rajzolódik ki”,²¹ normativitása a politikai erkölcs terminusai-ban ragadható meg. Ez a megközelítés leszűkíti az autoritást: ez ugyanis átfogó hatalmi kategória, amelynek egyik vonatkozása

²¹ Bódig Máttyás: A szabály és jog. In: Regula iuris. Miskolc, 2004. 106.

csupán a politikai, s emellett van az állami és a jogi (sőt erkölcsi) autoritás, emiatt nem csupán politikai filozófiai kérdés. E probléma megoldása a hatalom és közvetlenül az irányítás szabályozó szerepében és tevékenységében, az emberi magatartások rendezésében ragadható meg, amely nemcsak jogszabályok létesítését és érvényesítését öleli föl a politika befolyásoló szerepére tekintettel, hanem a diszkréciót és a méltányosságot is. S ehhez hozzátehetjük a joggyakorlat jogfejlesztő és -derogáló szerepét a jog önálló hatalmi objektíváció mivoltából következően. Ezzel kapcsolatban megemlíthető a jog politikától való függetlenedése; C. Schmitt is megállapította: létezik „egy olyan irányzat, amely megpróbálja a jogi elfogást a politikai viszonyok változásától függetleníteni”.²²

Így a jogelmélet meghaladja a jog politikai minősítését és a hatalom átfogó rendjén belül helyezi el. Elfogadván a hatalom társadalmi alapkategóriáján belül az állam és a jog, valamint a politikai rendszer és a domináns ideológia hatalmi objektívációnak minősítését, tisztábbá válik a hatalmi rendszeren belül ezek elkülönülése, kölcsönös kapcsolata, interdependenciája, kölcsönhatása, tudományrendszertani elhelyezése.

A társadalomelméletben a jog hatalmi jelenség mivoltát érzékelteti Hobbes tétele: a jog – autoritás és nem igazságosság. Ezzel szemben a jog hatalmi jellegével hozza összefüggésbe Coing az igazságosságot, mondván: a jog pozitív autoritásának előfeltétele, hogy magában foglalja az igazságosság elveit.²³

A jog hatalmi jellegét valló szemléletet és a jogi hatalom elkülönülésére vonatkozó következtetést némelyek a jogelméleti irodalomban imperatív irányzatnak minősítik. Ez a megközelítés azonban nem vehető el Austin szűk jogfölfogása miatt. Ez található meg az újkantiánus irányzatban is: pl.: Kelsen maga is elismeri a jog hatalmi jellegét, mondván: „A jog nem állhat fenn hatalom nélkül, mégsem azonos a hatalommal. A jog ... a hatalom meghatározott rendje (vagy szervezete).”²⁴ Különösen a jogszociológiai magyaráza-

²² C. Schmitt: Politikai teológia. Bp. 1993. 8.

²³ H. Coing: A jogfilozófia alapjai. Bp. Osiris, 1996. 189.

²⁴ H. Kelsen: Tiszta jogtan. Bp. 1998. 39.

tokban kerül előtérbe a jog hatalmi jellege. Ezt a megközelítést elfogadja a magyar jogfilozófiában Somló Bódog a jogi hatalomról szóló nézete vagy a Moór Gyula által is vallott fölfogása a legerősebb társadalmi hatalomról.

2. A jog elemzésének elhelyezése (és a jogtudomány rendszertani helye) szempontjából lényeges viszonyának tisztázása az állammal. Az államot illetően még ma is gond a jogpozitivista szemléletben meghonosodott tétel, amely az állam elkülönültségét kétségbe vonja, mivel az államot jogi jelenségnek, jogintézménynek fogja föl. E megközelítésnek érdekes magyarázata az, amely a jogot (s nem az államot) tekinti szuverénnek. Az ezt meghaladó vélemény az elkülönülésre utal: a jog és az állam egyenrangú hatalmat jelent (Gierke). S e vonatkozásban a jog hatalmi jellegét érzékelteti az a nézet, amely az államot semleges hatalomnak fogja föl. Ez a gondolati folyamat tehát eljut az állam és a jog elkülönülésének és hatalmi jellegének a megállapításáig.

A tudományrendszertani elhelyezés szempontjából megemlítendő a jogpozitivista szemlélet azon tétele, hogy jog nélkül nem lehetséges állam. E tételt G. Jellenik így összegzi: „A jog az állam egyik legfontosabb oldala, jog nélkül nem lehetséges állam.”²⁵ Ezzel szemben a jog társadalomban elfoglalt helye és történelmi szerepe szempontjából megállapítható: az idézett tétel nem fogadható el a hatalmi rendszer belső tagoltsága és a hatalom eltérő jellege miatt. Konkrétabban: vannak (különösen voltak) olyan társadalmi rendszerek, amelyekben a jog nem fontos (jelentős) oldala az államnak, sőt valamely államon (társadalmon) belül mellőzve vagy helyettesítve van; erre tekintettel hangsúlyozható: valamely társadalom hatalmi rendszerének jellegén múlik a jog léte és szerepe. Különös példája ennek a totalitárius rendszerek etatizmusa vagy a jogot mellőző doktriner hatalmi berendezkedés akár (megemlíthető) a kelet-ázsiai szabályozásként, a mediáció kiegyezést kereső formája. S végül is a hagyományok (sajátos történelmi helyzetek), a hatalmi körülmények határozzák meg a jog létezését, szerepét, valamint a jogtudomány helyét és jelentőségét.

²⁵ G. Jellenik: Általános államtan. Bp. 1994. 29.

A modern társadalmakban (főleg a demokratikus rendszerekben) viszont természetszerű a jog önállósága, nem a politikától és államtól függő szerepe, amely önálló szabályozási tartalmában, belső koherenciájában, logikájában, sajátos döntési és eljárási rendjében végül is önálló hatalmi objektíváció mivoltában nyilvánul meg.

A jogi hatalom mint külön társadalmi jelenség természetesen két összefüggésre utal; egyrészt: ez a hatalmi rendszeren belül elhelyezkedő objektíváció és sajátos önálló léttel rendelkező szabályrendszer a hatalmi objektívációk kölcsönhatás-rendszerében, másrészt mint hatalmi jelenségnek sajátos belső tulajdonságai vannak – a jog ontológiai szükségszerűségéből következően. A jog önállóságából következik belső logikája, önszabályozása.

A jog önszabályozása alapozza meg fő funkcióját: a különböző emberi cselekvések, magatartások szabályozását. Így kapcsolódik a társadalom normatív rendjéhez egyéb szabályozókkal való együttműködés (és együttes hatás) keretében. Ebben az együttműködésben nyilvánul meg a különböző szférák önszabályozására épülő jogi szabályozás, s a mindezeket átható erkölcsi szabályozás.

3. Az előző elvi kérdések tisztázása rendszertani szempontból is jelentős, ugyanis befolyásolja nemcsak a jogtudományi ágak anyagát, szemléletét, szerepét, mivel az uralkodó paradigma a különböző tudományágak tartalmát és kutatási irányát meghatározza. E következtetés érzékeltetésére idézhető a szovjet minta (és hatás) alatt jelentkező tudományrendszertani fölfogás, midőn a szovjet megoldásra tekintettel a gazdasági jog tudományos elemzését mellőzték, vagy az alkotmányjogot államjognak minősítették.

A szovjet paradigma elvetése maga után vonta azt a szükségletet, hogy új szemlélet alakuljon ki a jogtudomány rendszerét illetően. Ezzel szemben a XIX. századi hagyományos fölfogás visszahozatala került előtérbe; így hangsúlyozták a közjog-, magánjogtudomány csoportját a jogtudomány rendszerén belül. És elvi indoklás nélkül az államjog és az államigazgatási jog tudományának a régi nevét alkalmazták (így lett az államjogból közjog vagy alkotmányjog, az államigazgatási jogból pedig közigazgatási jog vagy a mezőgazdasági jogból agrárjog). S ez azzal is összefüggött, hogy a jogtudomány rendszerére vonatkozó bírálatok figyelembevétele nélkül tértek visz-

sza a hagyományos közjogi és magánjogi csoportosításra. Mindez összefügg a jogi-tudományos gondolkodás beállítottságával, vagyis azzal a nézettel, amely nem a jogelmélet tudományrendszertani következtetéseire épít, hanem követi a hagyományos előítéleteket (és beidegződött leegyszerűsítéseket). Erre tekintettel a jogelmélet tárgyának újabb magyarázatai közé szükséges beiktatni a jogtudomány rendszerének elemzését és új paradigmájának kimunkálását.

A jogtudomány rendszerének új paradigmájával kapcsolatos igény további megvitatásra és tisztázásra vár, a tudományos kutatók közössége számára e problémamegoldás új modellje nem vált ki érdeklődést és nem ingerel vitára, noha a korábbi paradigma meghaladása szükséges a T. Kuhn által fölvázolt ismérvekre tekintettel.²⁶ Ezzel kapcsolatos Varga Csaba következtetése a paradigma negatív szerepéről: „A paradigmák korlátozó hatása elsősorban társadalmilag feltételezetten, saját emberi (és kikerülhetetlen) előítéletességükönél fogva érvényesül.”²⁷ Ennek fölismerése alapján kezdeményezhető a tudományrendszer paradigmaváltása, és a tudománypolitikai következtetések levonása keretében a jogtudomány rendszerének tisztázása új szükségletekre tekintettel.

***

Befejezésül az előzőkre tekintettel hangsúlyozom: a jogtudomány rendszertani problémája elsősorban a jogelmélet témakörébe sorolódik a tudományelmélet rendszertani következtetései alapján. Moór Gyulát parafrázálva: a jogelmélet képes csak a jog fogalmát meghatározni²⁸ (erre nem alkalmasak a tételes jogtudományok), s továbbmenve csak a jogelmélet képes a jogtudományt a tudományrendszerben elhelyezni és belső rendjét, differenciálódását (az ágazati jogtudományok körvonalát) meghatározni.

²⁶ T. Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete. Bp. 1974. 14.

²⁷ Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. Bp. 2004. 182.

²⁸ Moór Gyula: Jogfilozófia. Püski, Bp. 1994. 12.